

İnsan haqlarına dair tarixi baxışlar və konsepsiyalar

Məlum olduğu kimi, insan və onun hüquqları haqqında müasir elmi təsəvvürlər 300-400 il bundan əvvəl formalaşmağa başlamışdır.

L.İsgəndərova yazır: "Belə bir fəlsəfi aksiom mövcuddur ki, fəlsəfi kateqoriya olmaq etibarlı ilə, məhz "insan" çıxış edir. Bu, elə bir anlayışdır ki, o, ağıllı varlığı digər təbii hadisələrdən əsaslı şəkildə fərqləndirir. Lakin insan ağıllı varlıq olmaqla yanaşı, həm də bir şəxsiyyət kimi, yalnız özünəməxsus və alternativ olmayan keyfiyyət və xassələrin daşıyıcısıdır. Bu insanın təbii hüquq və azadlıqları ilə bağlı da söyləmək olar. Belə ki, hüququn da tarixi bu vaxta qədər hüquq elmi tərəfindən düst dəqiqləşdirilməmişdir.

Mövcud təbii hüquq nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, insanın təbii hüquqları onun doğulması ilə yaranır və ölümü ilə xitam olunurlar. Əgər belədirsə, deməli, ibtidai insan da müəyyən hüquqların daşıyıcısı olmuşdur. Lakin elmə məlum olduğu kimi, ibtidai insan cəmiyyəti hüquq (və nə də dövlət) tanımır. Fikrimizcə, bu mənada, insan hüquq və azadlıqları deyil, bunların müdafiəsi haqqında danışımaq daha məqsəduyğun olardı. Yəni insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı problemin araşdırılması məsələyə nisbətən aydınlıq gətirərdi. Məhz müdafiə tarixinin ətraflı öyrənilməsi insan və insan hüquqları, azadlıqları haqqında təqribi də olsa, müəyyən nəticənin əldə olunmasına kömək edərdi".

İnsan haqqında müxtəlif konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Antik fəlsəfi fikirdə insana, əsasən, kosmosun bir hissəsi kimi yanaşılmış, özünün bəşəri təzahürlərində ən ali başlanğıc hesab olunan taleyin hökmünə tabeliyi təsdiq edilmişdir. Məsələn, Sokrat deyirdi ki, "fəlsəfənin başlıca məqsədi insanın mahiyyətini dərk etməkdən ibarətdir. Nə qədər ki, insan öz mahiyyətini dərk etməyib, o, yerdə qalan dünyanı da dərk edə bilməz. Tanrı, nəinki insan bədəninə qayğısını çəkib, daha vacibi budur ki, o, insanın bu bədəninə gözəl ruh bəxş etmişdir".

Sokrat əsas diqqəti insanın daxili həyatına yönəlmişdir. Onun fikrincə, müdrikliyin məşğul olduğu ali fəaliyyət səviyyəsi insanı öyrənməklə əlaqədar olmalıdır. Sokratı, insanın mahiyyəti nədir, onun təbiəti və sonuncu reallığının nə ilə bağlı olması sualları maraqlandırır. O, insan anlayışını mənaviyat səviyyəsinə, ruh haqqındakı təlim səviyyəsinə qədər məhdudlaşdırıldığına baxmayaraq ("insan - ruhdur" və "ruh - insandır"), tam əsasla təsdiq etmək olar ki, Sokratın ideyaları insanın mahiyyətinin sonrakı tədqiqinə güclü təsir göstərmişdir.

Daha yüksək səviyyədə insan antik mütəfəkkirlər Platon və Aristotel tərəfindən öyrənilmişdir. İnsanın mahiyyəti haqqında bu mütəfəkkirlərin irəli sürdüyü ideyalar

insan haqqındakı sonrakı təsəvvürlərin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Platonun insan haqqında təlimi iki postulata əsaslanır. Birinci postulat onun ümumfəlsəfi konsepsiyasından irəli gəlir. Həmin konsepsiyaya uyğun olaraq, insan yaratmamalı, artıq ideyalar dünyasında onları təcəssüm etdirməlidir. İnsan yalnız mövcud ideyaları seçməkdə azaddır. İkincisi, Platonun fikrincə, insanın mahiyyəti onun ruhudur, onun bədəni isə ruha düşmən olan materiya kimi çıxış edir. İnsan gerçəklikdə, elə bil ki, iki qeyri-bərabər hissəyə bölünür:

- 1) yuxarı (ali) hissə - ruh;
- 2) aşağı hissə - bədən.

Platondan fərqli olaraq, Aristotel insanı bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bədənin və ruhun vəhdəti kimi təsəvvür edirdi. Onun fikrincə, bədənin ruhdan asılı olmasına baxmayaraq, nə bədən, nə də ruh bir-birindən təcrid olunmuş halda mövcud ola bilməz. Filosof göstərirdi ki, dövlət təbii varlığa, yəni insana məxsusdur və "insan təbiəti etibarilə siyasi varlıqdır, kimsə təsadüfi şərait üzündən deyil, öz təbiəti üzündən dövlətdən kənar yaşayarsa, o, ya əxlaqi və mənaviyatı inkişaf etməmiş varlıqdır, ya da fəvqəlbəşərdir; belə insan öz təbiətinə görə yalnız savaş hərisidir; onu şahmat taxtası üzərindəki təcrid olunmuş piyada ilə müqayisə etmək olar".

Aristotelin məntiqinə görə, yalnız insan xeyir və şər, ədalət və ədalətsizlik anlayışlarını qavramağa qadirdir. Bunların hamısı birlikdə ailənin və dövlətin təməlini yaradır. Təcrid olunmuş insan sərbəst varlıq ola bilməz. Deməli, təcrid olunmuş insanın hüquq və azadlıqları haqqında danışmaq da qeyri-mümkündür.

Ardıcıl olmasa da, Aristotel insana təbii inkişafın məsulu qismində yanaşmışdır. O, belə hesab edirdi ki, insan bütün hallarda fərddən irəliddə durmalıdır. Çünki tam həmişə hissələrdən əvvəldə gəlməlidir. Deməli, bu məntiqə uyğun olaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan tamdan, fərd isə onun müəyyən bir hissəsindən ibarətdir. Aristotelin insana münasibətdə baxışlarını səciyyələndirərkən, bu qənaətə gəlmək olar ki, qədim dünyanın filosofu, ilk dəfə olaraq, insanın mahiyyətini sosial amillərlə əlaqələndirmişdir.

Ə.Əbbasov qeyd edir ki, insan haqları öz-özlüyündə elə mürəkkəb bir fenomendir ki, onun mahiyyətini və məzmununu dərk etmək üçün bu hüquqların sosial fəlsəfənin metanəzəri, integrativ gücü və imkanlarından istifadə etməklə araşdırılması gərəkdir. Bu, bir tərəfdən, sosial fəlsəfənin köməyi ilə insan hüquqlarının mahiyyətinin hərtərəfli aydınlaşdırılmasına, digər tərəfdən isə, insan hüquqlarının ictimai praktikada yetərincə həyata keçirilməsinə yardım edə bilər. Bir ideya, universal prinsip, həyat fəlsəfəsi və ictimai praktika kimi zəngin sosial-siyasi,

mədəni, dini, iqtisadi, əxlaqi-mənəvi və hüquqi təməllərə malik insan hüquqları fəlsəfənin metanəzəri-integrativ gücü və instrumental-kateqorial aparatı ilə daha rəşional şəkildə öyrənilə bilər. Belə ki, insanın varlığı, onun təbiəti, mövcud olduğu cəmiyyət və buradakı münasibətlər haqqında ən təfəssilatlı biliklərə fəlsəfə sahibdir. Digər tərəfdən, insan fenomeni ilə əlaqədar ayrı-ayrı elm sahələrində əldə olunmuş biliklərin ümumiləşdirilməsi üçün fəlsəfə ən münasib "vasitədir".

İnsan haqlarının fəlsəfi-siyasi mahiyyətini insan varlığının bünövrəsini təşkil edən fərdi azadlığa nail olmaqdan, şəxsiyyətin özünüifadə, yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq qabiliyyətlərinin, imkanlarının inkişafına, ümumiyyətlə, cəmiyyətin yaradıcı mənbələrinin reallaşmasına üstünlük verməkdən ibarətdir. İnsan haqlarının həm insanla, həm insanlığı şərtləndirən amillərlə bağlılığı bu haqların insan və insanlıqla əlaqədar olan sosial-siyasi, iqtisadi, mənavi-psixoloji təməllərə dayanan hüquqi təzahürlərlə, eləcə də, insanın əxlaq ölçüləri çərçivəsində.

İnsan haqlarına dair fəlsəfə, hüquq, sosial-siyasi sahələrdə mövcud olan bütün esərlərdə hüquqların, məhz insanlara məxsus olduğu qeyd olunur. İnsanın insan hüquqlarının subyekti kimi müəyyən edilməsi iki məsələnin araşdırılmasını zəruri edir.

Birincisi, insan haqlarının subyekti kimi "insan" dedikdə, kimin nəzərdə tutulduğu məsələsi önəmlidir. İnsan hüquqları haqqında qəbul edilmiş bütün beynəlxalq sənədlərdə insan və insanlardan danışılır. Bu sənədlərin mətnlərindəki "insan" məfhumu fərdi nəzərdə tutur. Fərd dedikdə, kəmiyyətə tək olan hüquq və azadlıqlara malik və hüquqlardan istifadə edən, azadlıqlardan bəhrələnən şəxs başa düşünülür. İnsanın fərd kimi qəbul edilməsi bəzi çətinliklərin dəf edilməsinə şərait yaradır.

Qeyd edək ki, fərd kontekstində insan haqlarının anlaşılması müasir dövrdə qararlaşmış mövqedir. İlk zamanlar hüquq və azadlıqlarının subyektləri dedikdə, müxtəlif insan təbəqələri (sosial qruplar, kastalar, tarixi birliklər və s.) başa düşülür və məhdudluqlar müəyyən olunurdu. O dövrlərdə insan hüquqları müəyyən qrup insanlara şamil edilmiş, yalnız sonradan universallaşmışdır. Məsələn, Avropada ilk dəfə qəbul edilmiş 1215-ci il tarixli məşhur "Magna Carta Libertatum" ("Böyük Azadlıq Xartiyası") Britaniya Kralığının fərqli silklərinə və təbəqələrinə ünvanlanaraq yazılmışdırsa, 1948-ci il tarixli "İnsan hüquqları haqqında ümumi Bəyannamə" bəşər nəsline bütün üzvlərinə, hər bir insana xitabən yazılmışdır. Başqa sözlə, insan hüquqları kollektiv deyil, fərdi xarakter daşıyır və müxtəlif qruplara daxil olan konkret fərdlərin hüquqları kimi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KİVDİF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

Fərdlər arasında iqtisadi bərabərliyin önəmini qeyd edən sosialist yönümlü tədqiqatçılar bu bərabərliyin pozulduğu təqdirdə, iqtisadi cəhətdən zəif olan fərdlərin güclü olan fərdlərə tabe olması ehtimalının reallığını göstərirlər. Bərabərlik elə bir səviyyədə təmin edilməlidir ki, fərd öz azadlıqlarını reallaşdıran zaman, bərabərsizlik səbəbindən, hər hansı maneəedicilərlə üzləşməsin. Başqa sözlə desək, məhz bərabərlik azadlıqların həyata keçirilməsinə imkan yaratmış olsun. Bu nəticənin əldə olunması üçün azadlıq kimi bərabərlik də hüquqla qorunmalıdır. Həm azadlıq prinsipi, həm də bərabərlik prinsipi insan hüquqları çərçivəsində azadlıqların bərabər surətdə şamil olunmasını nəzərdə tutur.

İnsan hüquq və azadlıqları müasir mənasını alana qədər uzun və mürəkkəb proses yaşamışdır. İnsan hüquqları ideyası meydana çıxdıqdan bəri tarixin bütün zaman kəsiyində baş verən dəyişikliklərin, tənəzzül və tərəqqinin təsirinə məruz qalmışdır. Hər dövrün öz tələbi olduğu kimi, insan hüquq və azadlıqları da hər dövrün tələblərinə cavab vermək məcburiyyətində qalmışdır. Müxtəlif cəmiyyətlərdə ictimai inkişaf öz sürətinə, mürəkkəbliyinə, müxtəlifliyinə görə fərqləndiyindən, bu cəmiyyətlərdəki hüquq və azadlıqlar da məzmun baxımından müxtəlif olmuşdur. Nəticə etibarilə insan hüquq və azadlıqları tarixi inkişafın bəşəriyyətə, ən zəngin

təhəssüsü olmuşdur. İnsan hüquq və azadlıqlarının mahiyyətini dərinləndirən dərk etmək üçün tarixə, insan hüquqlarının keçdiyi yola nəzər salmaq lazımdır. İlk olaraq, qədim dövrlərdə insan hüquq və azadlıqları haqqında ideyalara nəzər salaq.

Qədim Yunanıstanda insan hüquq və azadlıqları, demək olar ki, gündəlikdə olmamışdır. Burada insanlar bu dövlətin daxilində və bu dövlətin qanunlarına əsasən yaşayırdı, sanki insan hüquq və azadlıqlarına ehtiyacları olmadan davranırdı, bu hüquqların mövcudluğu ilə maraqlanmırdı. Buradakı ənənələr Qədim Şumer dövlətində mövcud olmuş ənənələrin davamı kimi inkişaf etmişdir. Bu səhəbdən də, yunanlar insanı ictimai həyatdan kənar, müstəqil, hüquq və azadlıqlardan yararlanmayan varlıq kimi təsəvvür etməmişdir.

İntibah dövrünü yaşamağa başlayan Avropa fəlsəfəsi ali varlıq olan insanı yenidən kəşf etməyə başlamışdır. Qərbi dünyası İslamın yayıldığı Şərqdə insana verilən önəmə, onun cəmiyyətdə yeri və roluna, inkişaf potensialına dair baxışların əhatə edən fəlsəfi düşüncələrdən bəhrələnmişdir. İbn-Rüşd (Averroes) vasitəsilə Aristotel, Platon kimi filosoflarla tanış olan Avropa mütəfəkkirləri kilsə sxolastikasına qarşı barışmaz və təsirli mübarizəyə başlamışlar.

Vahid Öməröv,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru